

“СТИМУЛ” ВА “РАҒБАТ” ЎРТАСИДА БАРОБАРЛИК БЕЛГИСИНИ ҚЎЙИШ МУМКИНМИ ЁКИ “СТИМУЛЛАШТИРИШ” ВА “РАҒБАТЛАНТИРИШ” “БИР НАРСА”МИ?

Т.С.МАЛИКОВ,

*Тошкент Молия институти,
“Молия” илмий мактаби раҳбари,
иқтисодий фанлар доктори, профессор*

JEL Classification: Z0, Z1

Барча жабҳаларни, шу жумладан, иқтисод соҳасини ҳам ривожлан-тиришда стимул(лар)нинг азал-азалдан ҳеч қандай нарса билан алмашти-рилиши мумкин бўлмаган алоҳида ўрни бор. “Стимул(лар)сиз ҳам иқтисод соҳасини ривожлантириш ва унинг тараққиёт суратини ошириш мумкин!”,- дегувчилар, бизнингча, адашурлар. Образли қилиб айтганда, у(лар)сиз бу йўналишда амалга оширилаётган сиёсат таъсирчанлиги “ғариб”га айланади, “камбағал-қашшоқ”лашади, унинг “бағри бутун” бўлолмайди. Айрим ҳолларда, том маънода, иқтисод соҳасига нисбатан стимул(лар)сиз юргизиладиган иқтисодий сиёсат, яхлит олганда, унинг ўзи-ю ёки субъектларига ҳам “чивин чаққанчалик” таъсир қилмаслиги мумкин. Аксинча, бошқа ҳолларда эса, иқтисоднинг ҳар томонлама муваффақиятли “парвози”, тараққиёт суръатларининг қандайлиги, кўп жиҳатдан, стимул(лар)га бориб тақалади. Бунинг айнан шундайлигини тўла-тўқис эътироф этмаслик, билмаслик, тушунмаслик, қабул қилмаслик, эътиборга олмаслик, бизнингча, ҳеч бўлмаганда – яхшилик аломати эмас.

Аммо, афсуски, амалиётда, илмий доираларда ва ҳатто, ўзаро муносабатларимизда ҳам “стимул(лар)” ўз ўрнини “рағбат(лар)”га осонгина бўшатиб бермоқда. “Негадир”, бу сўз ўзбек тилига Давлат тили мақоми берилиши муносабати билан, айниқса, “камнамо” бўлиб қолди. Айрим ҳолларда, бу сўзга ўғай кўз билан қараяпмиз. Уни “штык”да қарши олиб,

сунъий равишда, ишлатмасликка ҳаракат қилаяпмиз: мақолаларимизда бу сўзни ишлатишдан қочаяпмиз; монографияларимизда бу сўздан фойдаланишга ўрин бермаяпмиз; маърузаларимизда бу сўзни ишлатишни ўзимизга эп кўрмаяпмиз. Ишлатаётганларга эса “Она тилимизда унга тенг кучли бўлган “рағбат” деган сўз турганда “стимул”ни ишлатишга не ҳожат?,- қабилида қараш қилиб, эътироз ҳам билдираяпмиз.

Энг ачинарлиси, иқтисодий (жумладан, молиявий) муаммоларни ҳал қилиш ёки ечимини топишга бағишланган (мўлжалланган) илмий тадқиқотларимизда (биз бу ўринда уларнинг иқтисод фанлари бўйича фалсафа ва фан доктори илмий даражаларини олишга бағишланганларини ҳам назарда тутаяпмиз) фақат “стимул”нинг ўрнига “рағбат”ни эмас, балки уларнинг ҳосила варианти бўлган ва тегишли жараёнларни ўзида бевосита мужассам этувчи “стимуллаштириш”нинг ўрнига “рағбатлантириш”ларнинг ҳам ўзаро тенглаштирилиб, бир хил маъно-мазмунда қўлланиладиганлигини (ишлатилаётганлигини), назаримизда, ташвишли ҳол сифатида эътироф этмасликнинг асло иложи йўқ. Гўё бу (юқоридаги)лар билан Она тилимизнинг “софлиги”ни таъминлашга ўзимизнинг “муносиб” ҳиссамизни қўшаяпмиз ва ҳ.к.

Ҳолбуки, “стимул” Она тилимизда айнан шу тарз (шакл ва мазмун)да ишлатилиши мумкин бўлган сўз ҳисобланади. Бунинг шундай эканлиги

тегишли мутахассис (тилчи)лар томонидан аллақачон эътироф этилган. Шу сабабли “стимул” сўзи “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да Она тилимизда ишлатилиши мумкин бўлган 80 000 дан ортиқ сўзлардан бири сифатида ўз ўрнини эгаллаган. Бу сўздан, энг аввало, иқтисод илми ва амалиёти соҳасида фаолият кўрсатаётганлар фойдаланишлари лозим бўлган бир пайтда (зеро, бу сўзнинг табиати, энг аввало, шунга тақозо этади), бу вазифани ёзувчиларимиз, шоирларимиз, мухбирларимиз, адабиётшунос ва тилчи олимларимиз (Она тилимиз “соф”лигини таъминлашда алоҳида жонбозлик кўрсатиши керак бўлганлар) бажаришмоқда. Нега? Булар, аслида, аксинча тарзда иш тутишлари керак эмасми? Ахир ўзбек тили “соф”лигининг ашаддий тарафдорлари шулар-ку! Бу зотлар, яъни шу соҳанинг ҳақиқий “қассоб”лари Она тилимизда “стимул”нинг ўрнига бошқа бир шунга маъно-мазмунан, ёки моғиятан айнан тенг бўлиши керак бўлган “эквивалент” сўзни тополмай уни қолдирган ва “Изоҳли луғат”имиз кўр-кўрона акс эттириб турган бир пайтда, бундан узоқ бўлган бошқа соҳанинг вакиллари, жумладан, иқтисодчилар-у, молиячиларнинг уни “муваффақият”ли “бажариб”, “стимул”нинг ўрнига “рағбат”ни ёки “стимуллаштириш”дан воз кечиб, унинг ўрнига “рағбатлантириш” сўзининг ишлатаётганларини қандай тушуниш мумкин? Нима, “тил соҳаси”да ҳам иқтисодчи (жумладан, молиячи)ларимиз “тилчи”лардан “ўзиб” кетишганми? Улар бу масалада “тилчи”ларимизга сабоқ бериш ҳуқуқига эгами?...

Ушбу мақола доирасида бизнинг бу хусусда бунчалик “куйиб-пишиш”имизнинг боиси нимада? Бунинг сабаби шундаки, агар биз, жумладан, иқтисодимизни янада ривожлантиришни истасак (бундан ўзгача тарзда иш тутишимизнинг эса сира иложи

йўқ), у ҳолда, энг аввало, бу мақсадга эришиш йўлида қўллашимиз мумкин бўлган восита (дастак)ларнинг аслида нима эканлигига аниқлик киритиб олишимиз керак. Бу йўналишдаги дастлабки ишимиз эса, фикримизча, “стимул” ва “рағбат”нинг “бир нарса” эмаслигини аниқлаш учун, биринчи навбатда, бу сўзларнинг луғавий маъносига эътибор беришдан иборат бўлмоғи лозим.

Шу муносабат билан, дастлаб, ҳозирги пайтда “стимул”нинг ўрнига “гумбирлатиб” ишлатилаётган “рағбат” сўзининг маъно-мазмунига эътибор берайлик. “Рағбат” арабча сўз бўлиб, энг умумий кўринишда, хоҳиш, яхши ният, истак маъноларини англатади. У 1) бирор ишга бўлган хоҳиш, истак, майл, раъй; 2) қизиқтирувчи, кўзғатувчи омил, сабаб; манфаат келтирувчи (берувчи) нарса; 3) инсон ҳис-туйғулари, рухий ҳолатларини ривожлантирувчи, уни фаолликка ундовчи рухий (психологик) таъсир маъно-мазмунига ишлатилиши мумкин (Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ж. III. – Б. 361-362).

“Стимул” эса латинча “stimulus” сўзидан олинган бўлиб, сўзма-сўз, энг аввало, “ҳайвонларни ҳайдаш учун белгиланган учли таёқ”ни билдиради. Шунингдек, унга “бирор ишга қизиқиш туғдирадиган, рағбатлантирадиган, **ундайдиган** (курсив – бизники) нарса, омил” сифатида ҳам қаралади. (Қаранг: Ўша манба. Ж. III. – Б. 571).

Энди, бошқа мавҳум ва “10-даражали” нарсаларни эътиборга олмасдан, фантазияга берилмасдан, фолбинлик қилмасдан, ҳар ким ўз қаричи билан ўлчамасдан (ахир илмнинг ўлчанадиган ўз қаричлари бор!) юқоридаги ҳар икки бандда келтирилган далилларга эътибор берайликчи, наҳотки улар “стимул” билан “рағбат” ўртасида “хе” йўқ, “бе” йўқ “тенглик” белгисини кўйишга асос бўлса?!...

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, “стимул” сўзи луғавий жиҳатдан, аслида, “учли таёқ” маъносида ишлатилиши ва шуни англантиши лозим. Учли таёқнинг эса, энг аввало ёки биринчи навбатда, “қизиқиш туғдирадиган” ва “рағбатлантирадиган” жиҳатлари бор эканлигини қаерда кўрганмиз? Унинг шу жиҳатларидан кўра, аксинча, бундан-да бошқачароқ бўлган жиҳатлари бор эмасми? Хусусан, энг аввало, унинг “бошни силаш”га мўлжалланмаганлигини ҳаммамиз аниқ биламиз. Зеро, “учли таёқ” – оддий таёқ эмас. Айнан учли таёқ бўлганлиги учун ҳам унинг “қизиқиш туғдирадиган” ва “рағбатлантирадиган” жиҳатларидан кўра “ундайдиган” ёки “мажбур қиладиган” жиҳатлари анча устунроқдир. Ҳарқалай “учли таёқ”нинг “қизиқтириши” ёки “рағбатлантириши”дан кўра унинг кўпроқ “мажбур қилиш” салоҳиятига эга эканлигига кимда шубҳа бор? Ахир, аксинча, ҳаммамиз шунга аминмиз-ку!.

Тўғри, эҳтимоли камроқ бўлса-да, ҳайвонларни қизиқтириш ва рағбатлантириш йўли билан ҳам ҳайдаш мумкин (аслида уларнинг онгсиз бўлганлиги учун бунга қодир эканлиги – катта шубҳа остида). Лекин шу тарзда иш тутилганда ҳам кўзланган мақсадга нисбатан кечроқ етиб бормаслигимизга ким кафолат беради? Бундай шароитда уларнинг, маълум даражада, “ўйинқароқ” бўлишлари – табиий. “Юки енгил келса – эшак эгасини тепади” ёки “Юки енгил бўлса – туя(нинг) бакироқ (ётоғи) келади”,- деган мақоллар доно халқимизда бекордан-бекорга айтилмаган. Улар исбот талаб қилмайди. Бу мақоллар бугунги куннинг ўзига хос аксиомасидир. Шунинг учун ҳам ҳайвонларни ҳайдашнинг бошқа йўли бор. Бу мажбурлаш йўлидир. Лекин ажабланарлиси шундаки, бу йўл уларни ҳайдашнинг иккинчи даражали йўли эмас, балки асосий йўли ҳисобланади. Албатта, биз бу ўринда бўлар-бўлмасга

мажбурлаш ёки доимий равишда мажбурлашни назарда тутаётганимиз йўқ. Аксинча, бу жойда ўрни келгандаги, мақсадга мувофиқ бўлгандаги ёки меъёрдаги мажбурлашни кўзда тутаётимиз, холос. Кўзланган мақсадга тезроқ эришишнинг (ҳаммамиз шуни истаймиз-ку, ахир!) таъсирчан ва самарали йўллари билан бири шу йўл эмасмикан? Балки кўзланган мақсадга эришгунга қадар “учли таёқ”нинг “ундайдиган” ёки “мажбур қиладиган” жиҳатларидан фойдаланиб, ундан сўнг эса унинг “қизиқиш туғдирадиган” ва “рағбатлантира-диган” томонларидан фойдаланиш керакдир?!...

Маълумки, мамлакатимизда “учли таёқ” билан ҳамма ҳайвонлар эмас, балки, асосан, эшак ҳайдалади. У “учли таёқ” билан эмас, балки фақат оддий таёқ билан ҳайдалганда ҳам (эса) кўзланган мақсадга ўз вақтида ёки тезроқ етиб бориш – амри-маҳол. Бунинг учун айнан учли таёқдан фойдаланиш керак ва у Она тилимизда “халачўп” деб аталади. “Халачўп”га “эшак, туя каби ҳайвонларни ниқтаб, тезроқ юргизиш учун ишлатиладиган учли таёқча; хала”, деб таъриф берилган “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да (қаранг: 4-жилд, 379-бет).

Эшакни минганингизда қўлингизда таёқнинг бор-йўқлиги ёки таёқ учининг ўткир-ўткирмаслигига эшак “реакция”сининг қандай эканлигига ҳеч эътибор берганмисиз!? Қўлингизда таёқ бўлмаса – эшакнинг юриши ўзгача. У ўз ихтиёрича (ихтиёрига мувофиқ) юради. Айрим ҳолларда, оёғингиз билан унинг қорнига қанчалик ниқтаманг, юриш у ёқда турсин, ахён-ахёнда, юриш давомида ўтлашни ҳам ўзига эп кўради. Таёғингиз бўлса – у бошқача юради. Таёғингизнинг учи ўткир бўлганда эса, у янада бошқачароқ, тезроқ юради. Борди-ю, таёқнинг учига Сиз махсус равишда мих қоқиб олганлигингизни сезса (онгсиз, бўлса-да, териси орқали сезади, албатта), унинг фикри-хаёли фақат

Сизни тезроқ манзилингизга элтиб кўйишда бўлади. “Стимул” сўзининг негизда яшириниб ётган унинг иқтисодий жиҳатларига эътибор бераётиб, бундай “антиқа” мисолни келтирганимиздан, асло, хафа бўлманг. Бу ўринда муаллиф “айримлар”ни назарда тутаяпти ёки нимагадир шаъма қилаяпти, деб хавотирга ҳам тушманг. Келтирилган мисол нафсониятингизга ёки шахсиятингизга тегмасин. Ундан сиёсий хатони ҳам қидирманг. Бу ерда “коса тагида нимкоса” – йўқ. Ёки бу ерда биз “Қизим сенга айтаяпман – келиним сен эшит!” қабилида иш тутишдан ҳам жуда йироқмиз. Лекин не қилайликки, “стимул”нинг маъно-мазмунини “деҳқонча қилиб” тушунтириб беришда бундан-да қулайроқ, табиийроқ ва тушунарлироқ бўлган мисолни топаолмадик. Эшак, ҳақиқатдан ҳам, XXI асрга аллақачон қадам қўйган бўлишимизга қарамасдан, қишлоқ жойларида ва айниқса, тоғли ҳудудлардаги шундай жойларда асосий фойдали ишчи ҳайвон сифатида ҳамон қолмоқда. Унинг қилган меҳнати эътироф этилиб, “гўшти ҳаром бўлса ҳам меҳнати (хизмати) ҳалол” деб баҳо берилган бўлишига қарамасдан, бир вақтнинг ўзида, терисининг қалинлиги ҳам қайд этилмоқда. Терининг қалинлиги эса, ўз навбатида, унга нисбатан таъсирчанликни камайтиради. Шунинг учун ҳам эшак ҳаракатини тезлаштириш учун учли таёқдан – халачўпдан – фойдаланмасликнинг иложи йўқ. Шу боис келтирган мисолимиздан тегишли хулосани чиқариб, энди иқтисод субъектларига нисбатан ўрни келганда ва мақсадга мувофиқ бўлганда ёки меъёрда “стимул”нинг “мажбурловчи”, “тезлаштирувчи”, “йўналтирувчи”, “илдамловчи”, “ундовчи” ва ҳ.к. шу каби жиҳатларига эътибор берайликчи, вазият қандай бўларкин!? Ишончимиз комил бўлсин, у ўзгача бўлади...

Яна бир фикр: хатто учкур отга минган чавандозни ҳам қамчисиз тасаввур

этиб бўлмайди. Касби-кори мол боқиш бўлган чўпоннинг таёқсиз “қун кўриш”и – анча мураккаб. Усиз подани бошқариш – амри-маҳол. Эртадан-кечгача шода-шода пешона терини тўкаётган деҳқоннинг деҳқонлиги ҳам, охир-оқибатда, унинг “кетмон”и билан белгиланади. Айрим ҳолларда, кўзланган мақсадга эришишда, минг-минглаб қилинган панду-насихатдан кўз олдида юлдузчалар пайдо қиладиган даражада қулоқнинг тагига яхшилаб туширилган бир шапалоқ афзал. Манзилга тезроқ етиб боришни истайсизми – машинангизни аямасдан, ўз ҳолига қўймасдан мажбур қилишингиз, “газига тегишингиз” лозим. Токқа чиқмасангиз – дўлонага, жон чекмасангиз – жононага эга бўлаолмайсиз ва ҳ.к.

Бизнингча, афтидан бу ерда яна бир нарсага жиддий эътибор бермасак бўлмайди. Гап бу ўринда, хусусан, бизга баъзи бир объектив сабабларга кўра яқин бўлган рус тилида “стимулирование” (лотинча “stimulus” кўринишига эга бўлган сўзнинг дунё бошқа тилларида қандай шаклда қўлланилаётганлигини аниқлашни ва бунга нисбатан ҳолисона муносабат билдиршни ўқувчилар ихтиёрига қолдирамиз) тарзида қўлланилаётган сўзнинг Она тилимизда “рағбатлантириш” тарзида таржима қилинганлиги ёки қўлланилаётганлиги ҳақида кетмоқда. Ҳолбуки, “рағбатлантириш”нинг русча асл сўзма-сўз таржима варианты “поощрение”дир. Лекин рус тилида “стимулирование” ва “поощрение” сўзларининг синоним тарзда қўлланилиши камдан-кам ҳоллардагина учрайди, холос. Бу нарса эса, ўз навбатида, шу сўзларни синоним тарзда ишлатган муаллифнинг саводхонлик даражаси билан белгиланади. Аксарият ҳолларда эса, бу сўз биринчисининг ўрнига иккинчисини қўллашнинг – иложи йўқ. Шундай қилинганда айтилаётган фикрнинг мазмун-моҳияти бутунлай бошқача тарзда ўзгариб

кетади. Айнан шунинг учун ҳам рус тилидаги иқтисодий (молиявий) адабиётларнинг бирортасида ҳам, масалан, солиқларнинг функциялари ҳақида гап кетганда ҳеч қачон уларнинг функцияси сифатида “поощрение” кўрсатилмаган (келтирилмаган). Аксинча, ҳар сафар бу жойда бу функция “стимулирование” тарзида ифодаланган. Солиқларга тегишли бўлган бу функциянинг “поощрение” тарзида эмас, балки айнан “стимулирование” шаклида ифодаланиши – бежиз эмас, албатта. Зеро, солиқлар учун – мажбурийлик хос. Шундай экан, бундай тавсифга эга бўлган солиқларнинг рағбатлантириш хусусияти (функцияси)га эга бўлиши қанчалик ўринли?! Мажбурлаганда рағбатлантириш содир бўладими? “Мажбурийлик” ва “рағбатлантириш”, маълум маънода, бир-бирига зид тушунчалар эмасми? Улар қандай қилиб бир хил маънони англатиши мумкин?

Умуман олганда, бизнинг фикримизча, “стимул” ва “рағбат”, “стимуллаштириш” ва “рағбатлантириш” сўзлари ўртасида тенг (баробар)лик аломати (белгиси)ни қўйиб бўлмайди. Шундай қилинса, бу масалага нисбатан бир томонлама, тор ёндашувни акс эттиради. Унда табиат ва жамият тараққиёти ҳамда ҳаёт фалсафасининг энг асосий қонунаридан бири бўлган қарама-қаршилиқлар бирлиги ва кураши қонунининг амал қилиши рад этилган бўлади. Ҳолбуки, бу ҳаёт қонунининг ҳаракатини рад этган “мард” дунёга келмаган ва келмагай ҳам.

Энг оддий (содда) тарзда айтилганда, “стимул” ва “стимуллаштириш” сўзлари маъно-мазмун ва моҳият жиҳатидан “рағбат” ва “рағбатлантириш” сўзларидан анча каттароқ, кенгроқдир. “Рағбат” “стимул”нинг, “рағбатлантириш” эса “стимуллаштириш”нинг бир қисми, холос. Айрим ҳолларда, сира иккиланмасдан айтиш

мумкинки, “рағбат”нинг “стимул”га ва “рағбатлантириш”нинг “стимуллаштириш”га “айланиши” учун “етти қовун пишиғи бор”. Шунинг учун ҳам “стимул” тўғрисида гапира туриб фақат “рағбат” назарда тутилса, ёки “стимуллаштириш” дейилганда фақат “рағбатлантириш” эътиборга олинса – бу, маълум маънода, нотўғри, асоссиз ва нари борганда, чала қарорнинг қабул қилинишига олиб келади. Бундай қарорларнинг ижросини таъминлаш эса, ўз навбатида, кўзланган натижаларни бермайди. Уларнинг юқорида қайд этилган жиҳатларига эътибор бермасдан “стимул”ни фақат “рағбат”, “стимуллаштириш”ни эса фақат “рағбатлантириш” деб қабул қилганлигимиз учун ҳам балки бу борада қилаётган саъий-ҳаракатларимиз, маълум даражада, бесамар кетаётгандир?! Фақатгина иқтисодни эмас, балки ижтимоий-иқтисодий ҳаётимиз барча жабҳаларини янада ривожлантиришнинг маълум бир (катта) заҳиралари шу ерда (масаланирнг асл моҳиятини тўғри тушунишимиз ва шунга монанд иш қилишимизда) эмасмикан?!...